REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 9 | ISSUE - 12 | SEPTEMBER - 2020

महाराष्ट्रातील पारंपारिक लोककला: एक अभ्यास

श्री कैलास माणिकराव मुटकुळे
श्रीमती शकुंतलाबाई बोर्डीकर महाविद्यालय, जिंतुर

गोषवारा:

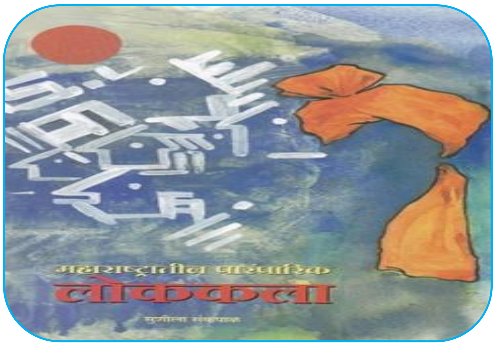

महाराष्ट्र हे सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध राज्य आहे. आजही ग्रामीण भागातील विविध गट ही समृद्धी जोपासत आहेत. लोकगीतांमध्ये गाणी, नृत्य प्रकार, कविता, समाजातील विविध गटांनी संकल्पनांचा समावेश केला आहे. लोकरंगभूमी विकसित झाली. कीर्तन, दशावतार तसेच वाघनाट्य, तमाशा, लोकनाट्य, विधान, बहुरुपी, डोंबरिचेल, पोवाडा, गोंडाल, जागरण, कालिटूरा, ललित, बहुरुप, कुडामुडे जोशी, वासुदेव हे लोककलेचे प्रकार आहेत. मराठी नाटकांच्या परंपरेत प्रायोगिक नाट्यगृहाला मोठे महत्त्व आहे. नाविन्यपूर्ण प्रयोग आणि प्रयोग हे प्रयोगातील नाटकांमध्ये पाहिले जाऊ शकतात. प्रायोगिक नाटक कधीकधी सामान्यात पोहोचत नाही. प्रायोगिक नाटकात सेटिंग, वेशभूषा, वेशभूषा इत्यादींचा फारसा उपयोग होत नाही. संगीत मर्यादित किंवा अजिबात नाही. हे कोड आणि कोडच्या अर्थावर अधिक जोर देतेय पण व्यावसायिक नाटकात या सर्वांचा उपयोग आणि भर यावर कलाकृती आकर्षक बनविण्यावर आहे. एखाद्या कोडची कल्पना आणि एखाद्या कोडचा अर्थ व्यावसायिक दृष्टीकोनातून कलाकृती आकर्षक बनविण्याबद्दल अधिक असते. स्पर्धा आणि प्रेक्षकांचा विचार करता प्रेक्षक भिन्न किंवा तत्सम असू शकतात. आर्थिक गणित, तथापि, कोणत्या प्रकारचे सार्वभौम कोड ?, आपल्याला किती प्रयोग करायचे आहेत? ही एक चांगली गोष्ट आहे आणि ती येथेच संपली पाहिजे. प्रेक्षक नेहमीच वेगवेगळ्या आवडी आणि प्रेक्षकांसह वाढत किंवा कमी होत असतात.

प्रस्तावना:

लोकांमधील लोकप्रिय पारंपारिक नृत्य म्हणजे लोकनृत्य. लोकनृत्य लोकांचा नैसर्गिक दृष्टीकोन, त्यांची विशिष्ट पसंती, सामाजिक—भौगोलिक परिस्थिती, धार्मिक प्रथा आणि लोकांच्या दैनंदिन कामांमध्ये त्यांचे कार्य प्रतिबिंबित करतात. हे नृत्य थेट लोकजीवनातून विकसित होतात आणि त्यामध्ये भाग घेणारे लोक नर्तक प्रशिक्षित व्यावसायिक नर्तक नाहीत. हे नृत्य सहसा समूहाच्या स्वरुपात केले जाते आणि प्रामुख्याने टक्करवादक तसेच लोकसंगीतही असतात. हा एक नैसर्गिक प्रकारचा नृत्य आहे आणि नर्तकांच्या पोशाखात चमकदार आणि आकर्षक रंगांची विपुलता दिसून येते. साधेपणा म्हणजे लोकनृत्याचा आत्मा. त्याच्या हालचाली गुळगुळीत आणि सहज आहेत. हालचालींमध्ये एकसारखेपणा असूनही, त्यांच्या सहजतेमुळे ते मोहक वाटतात. लोक नृत्य नैसर्गिक वातावरणात म्हणजेच गावाबाहेर, मंडपाच्या किंवा मंदिराच्या आवारात, खुल्या गच्चीवर सादर केले जातात. ही नाट्य कला नाही. म्हणून थिएटरमध्ये बसणे आणि ख—या अर्थाने त्यांचा आनंद घेणे शक्य नाही. हे लोकनृत्य नैसर्गिक आणि सामाजिक वातावरणासह पार्श्वभूमीत समाकलित करून सहभागी करून घेतले जावे.

भारतीय समाजात बरीच जाती, पंथ आणि पंथ असल्यामुळे ते त्यांच्या स्वतरू च्या मार्गाने लोककला आणि विविध विधींचे जतन आणि संवर्धन करीत आहेत. काही जाती व जमातींना विधी पूजेमध्ये मानाचे स्थान

असते आणि ते त्या मनाप्रमाणे काम करतात. या लोककला आणि संस्कृतीमध्ये, सामूहिकतेमध्ये, समाजाची भावना महत्त्वपूर्ण मानली जाते. या विविध लोककला एका पिढीकडून दुसया पिढीकडे जातात. काही तारखांना देवतांची पूजा सुरू होते. देव नाराज होऊ नये म्हणून ग्राम देवतांच्या यात्रांनी गाव भरण्यास सुरवात केली. कौटुंबिक स्तरावर मंगलकार्यात कुलचर म्हणून विविध विधी पार पडले. पूजा अर्चनाबरोबरच, देवतांच्या चारित्र्याचे उत्तम वर्णन, गद्य श्लोकांमध्ये, तारखेच्या संबंधात देवतांची स्तुती होऊ लागली.

प्रारंभिक मानवी जीवनाचा एक भाग लोककला होती. त्यांना अन्न, वस्त्र आणि निवारा हवा होता. आदिमानव वन्यजीव जगात असल्याने त्यांचे संपूर्ण जीवन निसर्गावर अवलंबून असते. सूर्य आणि चंद्र दिवे, अचानक पाऊस, जंगलातील अग्नि इत्यादी त्याच्यासाठी आश्चर्यकारक होते. लोकगीत एक तत्वज्ञान आहे. या जीवनाचा परिणाम म्हणून, एक संस्कृती नैसर्गिकरित्या निसर्गात जास्त ज्वलंत होते. भारतातील आदिवासींनी नाटयसृष्टीने नाट्यगृहाची सुरूवात केली, ते भावना व्यक्त करण्यासाठी नाचण्याच्या हालचाली वापरत असत. मानवी संस्कृतीत नृत्य नाट्यगृह मानले जाते.

महाराष्ट्रीयन लोक कलेचे स्वरूप:

महाराष्ट्रामध्ये लोकनृत्याची समृद्ध परंपरा आहे आणि देशातील विविध भागातील विविध नृत्य लोक संस्कृतीचे आकर्षण दर्शवितात. गोंड, भिल, कातकरी, ठाकूर, कोरकू आदिवासी जमातींची लोकनृत्ये देशाच्या विविध भागात सामान्य आहेत. ते त्यांच्याबरोबर असलेले साधन म्हणून ओळखले जातात. जसे, 'ड्रम डान्स', 'ड्रम डान्स' इ. जन्म, लग्न आणि मृत्यूच्या निमित्ताने आदिवासींमध्ये नृत्य देखील सादर केले जाते. भिल्ल जमातीमध्ये शेवटच्या विधी दरम्यान 'लहरियान' नावाचा नृत्य सादर केला जातो. काही जमातींमध्ये 'कडालक्ष्मी', 'भगत', 'वीर' अशी धार्मिक लोकनृत्ये सामान्य आहेत. दांडार हे विदर्भातील एक लोकप्रिय लोकनृत्य आहे. दिवाळी, होळी यासारख्या प्रसंगी दांदर डान्सर्सचे पथक गावोगावी नाचतात. महाराष्ट्राच्या किनारपट्टी भागात अनेक प्रकारचे अकोली नृत्य आहेत. गौरी – गणपतीचा 'चेउली डान्स' कोकणातील कुणबी समाजात साकारला जातो. याला 'जाखडी' (पहेली) म्हणून देखील ओळखले जाते. दक्षिण महाराष्ट्रातील कोजागिरी पौर्णिमा आणि विदर्भ आणि कोकणातील गोकुळाष्टमी येथे सादर केलेल्या नागरी समाजात एरी टिपरी आणि गोफनृती लोकप्रिय आहेत. ही नृत्यगीते कृष्णाच्या रासधारी संदर्भात आहेत. गुजरातमधील दक्षिणेची पीनल कोलटम आणि गोफगफॅन यांच्यात ते एक उल्लेखनीय साम्य आहेत. लेझीमहा हे महाराष्ट्रातील एक प्रमुख क्रीडा लोकनृत्य आहे. पुरुषांच्या या उत्कट नृत्यामध्ये लेझीमीच्या आगीत विविध आकर्षक समूह नृत्य सादर केले जातात. यामध्ये व्यायामासारख्या क्रिया देखील समाविष्ट आहेत. अदिंदी आणि श्कलाश धार्मिक नृत्य प्रकार आहेत. वारकरी संप्रदायात आषाढी–कार्तिकी एकादशी साजरी केली जाते. तीत वारकरी विठ्ठलाच्या भक्तीमध्ये मग्न आहेत आणि तालमीरंगच्या नादात नाचतात. कोकणात काळा किंवा दहीकला नावाचा वैष्णव नृत्य महोत्सव आहे. गोकुळाष्टमीच्या दुसया दिवशी गोविंदा विविध ठिकाणी दहीहंडी गातो आणि गातो. कोकण विरुद्ध दशावतारी नाटक आणि नाशिक परिसरातील श्बोहडाश पारंपारिक नृत्य नाटक बयाच वर्षांपासून लोकप्रिय आहे. 'राधा' किंवा 'गोलन' हे सर्वात लोकप्रिय आणि कलात्मक नृत्य आहे. नर्तकांच्या वैयक्तिक कौशल्यांना भरपूर वाव आहे. हा तरुण मुलगा राधेच्या भडक आणि शोभेच्या पोशाखात नाचत आहे. तो कधीकधी संकासुरा राक्षसाबरोबर असतो. हे नृत्य सहसा होळीच्या आसपास कोकणात केले जाते. तसेच पौष महिन्यात गोव्यात 'धलो' नृत्य सादर केले जाते. महाराष्ट्रातील तमाशाच्या लोकनाट्य शैलीतील अलवणी हे एक अतिशय लोकप्रिय पारंपारिक गाणे आहे, ज्यामध्ये नृत्य लावणे महत्वाचे आहे. सब्या नृत्य गाण्याचे प्रकार 'अडा' लावणे आता दुर्मीळ होत आहे. डान्स फ्लोर अधिक लोकप्रिय आहे. महाराष्ट्रातील महिलांची पारंपारिक गाणो व नृत्य खूप समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण आहे. मंगला गौर, गौरी पूजा, कोजागिरी, नागपंचमी अशा सणांवर महिला विविध पारंपारिक नृत्य सादर करतात. जिम्मा, गोफ, टिपारिया हे मुख्य नृत्य प्रकार होते. फज हा सार्वत्रिक प्रकार आहे. जसे की फुगडी, कोंबडा, वजगोटापागोटा, पिंगा, नाच घो घुमा, किस बाई किस इ. ग्रामीण आणि शहरी स्त्रियांमध्ये अनेक खेळ आणि नृत्य प्रकार प्रचलित आहेत. मंगला गौरीच्या नृत्यात हे प्रकार पाहिले जाऊ शकतात. तिच्या साथीला विविध पारंपारिक स्त्रीवादी गाणी म्हणतात. कुणबी महिलांमध्ये गौरी नृत्य लोकप्रिय आहे. हे लोकनृत्य महाराष्ट्राच्या पारंपारिक स्त्रीत्वाचे प्रतिबिंब आहेत.

आदिवासी संस्कृती ही एक सुसंस्कृत संस्कृती आहे. त्यांची लोककला ही त्याच्या जीवनाचा एक भाग आहे. ते जिवंत आणि कल्पक कला यांच्यात फरक करीत नाहीत. शिकार, शेती, सण, उत्सव, विधी, लग्न, मृत्यू

या सर्व गोष्टी जिवंत आहेत तर आदिवासी गाणे गाऊन नाचत आहेत. ही त्याची कला आहे आणि आयुष्यात आनंद वाढवून दु:ख कमी करते.

आदिवासींचा भवाडा:

महाराष्ट्रात आपल्याकडे अजूनही अनेक जातींकडून लोककला आढळतात, 'भवाडा' या संस्कार नाटकाला जर आपण अनुष्ठान नाटक मानले तर ते वास्तविक दवतांच्या अवतरणाचे नाटक आहे. तरुण पुरुष आणि स्त्रिया त्यांच्या जोडीदारांना भागीदार म्हणून निवडतात. आदिवासी देवतांचे हे नृत्य नाटक मराठवाड्यात लोकप्रिय आहे आणि पंचमी, आखाडी चौती अशी नृत्य नाटक नाटक म्हणून दरवर्षी खेड्यात घेतली जाते आणि खान्देशातील भावडा किंवा ललित म्हणून लोकप्रिय आहे.

गोंड आदिवासी जमातींचे दंडार:

दंडारी किंवा दंडधारी हे लोकनाट्याचा एक प्रकार आहे ज्यात नाटकाचा समावेश आहे. 'दंड' हे लोकनृत्य फक्त आंध, गोंड, कोलाम इत्यादी महाराष्ट्रातील आदिवासींमध्येच पाळले जात नाही तर ते पारंपारिक समाजजीवनाचा एक प्रमुख आणि अत्यंत प्रभावी शोध आहे. या नृत्याची खासियत म्हणजे ते गावातल्या एका मोकळ्या मैदानावर येतात, त्यांच्या हातात टिपू हातात लांब असतो आणि एकमेकांच्या भोवती फिरत असतात. या प्रकारच्या डंडारीला 'परसंगी' देखील म्हणतात.

आदिवासींचे लोकनृत्य मुख्यतः निसर्ग आणि ऋतूतील बदलाशी संबंधित लोक नृत्य आहेत. जसजसे त्याचे नाती बदलत जातात तसतसे आदिवासी नृत्य नाटकांमध्ये मुखवटे वापरले जातात. आदिवासींचे नृत्यनाट्य धर्मविधींशी संबंधीत असतात. आदिवासींच्या लोककला त्यामध्ये महाराष्ट्रातील भिल्लांचे नृत्यनाट्य गांवबांधणीतील नाट्यमयता भिल्लांचा बोडा नाच, मादक एक विधीनाट्य गोंडांचे दंडार देवतासंचरीत सर घुसंडी आणि त्यांचे नृत्य, परस्परांची वेशभूषा दंडारातील वाद्यांचे संकेत, दंडारातील सोंगे, गोंडी, कोलामी दंडारातील गाणी, इतिहास कथन करणारे वेताळक आधो नृत्यनाट्य देवतावरणाचा अनुभव देणारे असते.

आदिवासी चित्रपटगृहात, केवळ पुरुषच सामील असतात, काही नृत्यांमध्ये पुरुष असतात आणि फारच कमी नृत्यांमध्ये स्त्रिया असतात. परंतु बयाच ठिकाणी पुरुष महिलांच्या वेषात नाचतात.

बोहाडा:

मुखवटा नृत्य समारंभ जगभरातील धर्मांसह केले जातात. महाराष्ट्रातील आदिवासींमध्ये 'बोहडा' नावाचा सण मुखवटा किंवा वेशांचा उत्सव आहे. विशेषतः ठाणे, नगर आणि नाशिक जिल्ह्यात हा उत्सव साधारणतरू चौत्र–वैशाखमध्ये होतो. तीन, पाच किंवा सात दिवस चालणारा हा उत्सव 'अखाडा' किंवा 'अखाडा' म्हणूनहो ओळखला जातो. देवीचा प्रवास म्हणूनही हा सण साजरा केला जातो. या उत्सवात देव, देवता, भुते, वन्य प्राणी, ऐतिहासिक आणि पौराणिक व्यक्तिमत्त्वाच्या वेषात मिथक सादर केले जातात. गणपती, सरस्वती, रचनादेवी, कालिका, दैत्य, राम, रावण, हनुमान आणि इतर अनेक दागिने घेतली गेली आहेत. मुखवटे घालून त्यांच्याबरोबर ते मंडपात येतात, कोर्ट घेतात आणि कथाकार आणि ड्रायव्हरच्या मदतीने पुराणकथा करतात. या सणाला भवडा, ललित असेही म्हणतात. देवीच्या हाकेपासून वाणीपर्यंत पूजा पाठ, वार घाना (शरीरातील संवाद) तसेच विधी नाटक यासह लोकनाट्य तमाशा सादर करण्याची प्रथा आहे. काही ठिकाणी अराजक गटांची उपस्थिती आहे. 'रात्र थोडी गीत दूर' ही म्हण या उत्सवातून घेतली गेली आहे.

भारतात, उत्सव केरळ, कर्नाटक, आंध्र, तामिळनाडूच्या दक्षिणेकडील भागात यक्षाच्या गाण्यांबरोबरच प्राणी आणि देवतांच्या मुखवट्यांनी साजरा केला जातो. हा उत्सव दादरा नगर हवेली, सिक्कीम, आसाम, नागालँड, मिझोरम, हिमाचल प्रदेश, मेघालय, त्रिपुरा अशा आदिवासीबहुल पूर्व भागात मोठ्या संख्येने साजरा केला जातो. मुखवटे लाकूड, कागद, बांबूपासून बनविलेले असतात. हा उत्सव केवळ उत्तराखंड आणि बिहारमध्येच नव्हे तर भारतातील सर्व भागात वेगवेगळ्या रूपात साजरा केला जातो. मुखवटे असलेले नृत्य उत्सव सर्वत्र महत्वाचे आहेत. यात पौराणिक कथा, भूत कथा, मूळ कहाण्यांचे कोट आहेत. ज्याला चिनी बोहडा डी ऑपेरा म्हणून ओळखले जाते. तिबेट, भूतान आणि नेपाळमध्येही भारतीय प्रथांशी साम्य आहे.

आदिवासी लोककलेचे प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- आदिवासींकडे नृत्य करण्यासाठी नाट्यगृह नाही
- भगवान स्थापन केलेली कोणतीही निश्चित जमीन किंवा जमीन नाही.
- भावडा आणि दांडारात भूमीची विशिष्ट वेळी पूजा केली जाते आणि देवतांच्या देवताची पूजा केली जाते.
- आदिवासी लोक भावडा आणि सोनजा यांच्या परंपरेचे काटेकोरपणे पालन करतात
- सर्वेक्षण गट नाटके सादर आहेत
- आदिवासी लोकगीतांचा कोड सेट केलेला नाही, तो पूर्णपणे विनामूल्य आहे.
- महाराष्ट्रातील आदिवासींचा नाटक शोध जीवन जगण्याचा मार्ग म्हणून ओळखला जातो
- आदिवासी नृत्य हा केवळ कलेचा प्रकार आणि कलेची चव नसतो
- आदिवासी नाट्य क्षेत्र, रस्ते, मोकळ्या जागा, एक चतुर्थांश त्यांचे थिएटर आहे
- वेशभूषा आदिवासी कलेच्या स्वरूपात आहेत, ते कौमार्य आणि बलिदान पोशाख किंवा मुखवटे वापरतात.
- ते वाद्यांची पूजा करतात.
- आदिवासींनी त्यांच्या नृत्य नाटकांमधून त्यांच्या कलाविष्कारांचे रूपांतर केले आहे.
- पारंपारिक तुलनात्मक आविष्कारांनी त्यांचे कष्टाचे जीवन आनंदी आणि रसाळ ठेवण्यात यश मिळविले.

निष्कर्ष:

महाराष्ट्रातील लोककला ही लोककला ज्याने समाजावर चांगली छाप सोडली आहे. ज्याला अज्नही मनोरंजन तसेच श्रम म्हटले जाते. ते मानवी संस्कृती आणि परंपरा जपतात. भारुड कीर्तन, भजन, जागरण, गोंधळ इत्यादी लोककला ज्या महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक भव्यतेशी जोडतात, अशा लोककला महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात सादर केल्या जातात.

संदर्भ:

1. संभाजी कदम आणि तर भवाळकर (२०११), 'पारंपारिक लोकजीवनातील कला', पृष्ठ १०–१९.
2. राणे, सदानंद, लोकगंगा : महाराष्ट्राच्या लोककला आणि लोकनृत्ये, डिंपल पब्लिकेशन, पुणे, २०१२.
3. मांडे प्रभाकर, 'लोकरंगभूमी परंपरा, स्वरूप आणि भवितव्य', पृष्ठ क्र. ३१८–३१९
4. सुदाम जाधव (१९९०), 'लोकनाट्य स्वरूप', सुलाबा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, पृष्ठ क्र. ५१.
5. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, पृष्ठ क्र. १०५
6. गायकवाड बा. भा. (2016), 'दलित नाटयसृष्टी– शोध आणि चिकित्सा', शोध–प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापिठ, औरंगाबाद